

Grevensmolen

en de

Friese veenpolders

Voorgeschiedenis Friese veenpolders

Door eeuwenlange turfwinning veranderden tot in de 19^e eeuw hele gedeelten land van Friesland in water en woestijn. Het veen werd tot op het zand weggebaggerd, waarna de plaatselijke bevolking werkloos en in armoede achterbleef op de onbruikbaar geworden gronden. Alleen de veenbazen vaarden er wel bij.

De uitdijende wateroppervlaktes vormden steeds grotere gevaren voor de veiligheid van omliggende gebieden. Om een en ander in goede banen te leiden, werden door de overheid meerdere malen voorschriften opgesteld waaraan de verveners zich zouden moeten houden. Voor het eerst al in 1488! In de tweede helft van de 18^e eeuw ook. De veenbazen gingen desondanks door met ongelimiteerd winnen van veen, zonder zich om de gevolgen te bekommeren. Gedoogbeleid van de overheid? Of won steeds weer het kapitaal?

Naar aanleiding van een wet die in de Franse tijd werd aangenomen (1810),

volgde een Koninklijk Besluit om vervening niet langer zonder vergunning (en daaraan gestelde voorwaarden) te laten toestaan.

Na opnieuw ontwijken van de beoogde regelingen en vele bezwaren en discussies, werden uiteindelijk de zogenaamde veenpolders opgericht in de periode van ruwweg 1825 tot 1875. Deze veenpolders werden opgericht in de gebieden waar eeuwenlang veen was gewonnen of waar nog verveend moest worden. De veenpolders, die functioneerden als waterschap, hielden zich tevens bezig met de inning van slik- en armengelden.

Om de beoogde beheersorganisaties op te kunnen richten, was een voorlopige verdeling gemaakt in zeven veendistricten. Uiteindelijk zijn vanuit deze globale indeling de veenpolders opgericht, die grotendeels met behulp van nieuw op te richten veenpoldermolens bemalen zouden worden. [lit.1]

Het toegepaste molentype

Kenmerkend en afwijkend voor veel Friese veenpoldermolens was de in de molen ondergebrachte molenaarswoning. Dit kwam in tegenstelling tot in Zuid- en Noord-Hollandse poldermolens in andere Friese poldermolens niet voor. De inwendige woning was vooral mogelijk geworden door de relatief grote vlucht van veel veenpoldermolens: 22 tot 25 meter. Deze maat was ten opzichte van een "normale" Friese poldermolen net een slag groter, waardoor een inwendige behuizing paste. Bovendien zullen de vanuit armoedige omstandigheden ontstane veenpolders voor de goedkoopst mogelijke oplossing hebben willen kiezen. De molenaar en zijn gezin huisvesten in de molen bespaart immers de bouw van een apart huis(je). De relatief late bouw van de veenpoldermolens gaf als ontwerppuntgangspunt de inmiddels al een aantal eeuwen bekend zijnde bovenkruier, uitgevoerd als buitenkruier en ingericht als vijzelmolen. Zeer beproefde techniek dus.

De houten vijzel of schroef waarmee Grevensmolens het polderwater opmaalt

In diverse veenpolders paste men tegelijk bij of vlak na de oprichting stoomgemalen toe. Het zij als (hulp)bemaling naast windmolens, hetzij als latere vervanging van een aantal windmolens. Toch is het merkwaardig te noemen dat na 1850 nog op zo'n grote schaal poldermolens werden gebouwd voor de bemaling van nieuwe polders, terwijl elders de stoommachine gemeengoed begon te worden. De stoommachine werd in de 19^e eeuw door velen als

wondermachine gezien. De wondermachine van de industriële revolutie. Hele fabrieken gingen erop werken en elders gelegen landsdelen werden bereikbaar door de intrede van de stoomtrein.

De niet al te formidabele sociaal-economische situatie in de regio was wellicht een van de oorzaken dat in die tijd de Friese veenpoldermolen in vrij grote aantallen is ontstaan. Enkele tientallen veenpoldermolens hebben in Friesland bestaan.

Meerdere molens per veenpolder

De Friese veenpoldermolens werden ingezet voor relatief grote bemalingsgebieden. Grote veenpolders maten zo meer dan 3000 hectare. Als voorbeeld de polder van het 6^e en 7^e veendistrict bij Tijnje: 3096 hectare. Deze telde ten tijde van de windmolenbemaling uiteindelijk maar liefst negen molens en een (hulp)stoomgemaal! Bijzonder voor Friese begrippen was dat bepaalde veenpolders gebruik maakten van getrapte bemaling: onder ander de polder van het 6^e en 7^e veendistrict. Dergelijke polders kenden een binnenboezem waarop de laagst gelegen delen werden onderbemalen. Andere molens fungeerden als boezemmolen en sloegen het water vanuit de polderboezem op de Friese boezem. De nog bestaande molen De Hersteller te Sintjohannesga was ook een onderbemaler. [lit. 1]

Een tweede voorbeeld. De Haskerveenpolder telde slechts drie molens voor zijn grote grondoppervlak van 3660 hectare. Normale poldermolens zonder binnenboezem. Ondanks de geringe opvoerhoogte voor deze polder, was dat veel te krap. De polder beschikte niet over het geld voor de bouw van meer molens. De eerste twee molens, waaronder Grevensmolen of Deelsmolen, werden in 1859 gebouwd. Doordat deze molens in december 1859 werden opgeleverd, kon de bemaling in 1860 voluit beginnen. Vandaar waarschijnlijk 1860 als "baard-jaartal". De derde molen volgde later. Een zeer beperkt maalvermogen

voor 3660 hectare. In 1878 volgde een tweedehands hulpstoomgemaal. In 1914 konden door reorganisatie twee molens vervallen. Grevensmolen bleef tot ongeveer 1950 in functie voor het bemalen van een "uithoek" van de polder, groot ongeveer 200 hectare. De bemalingsfunctie voor dit afgelegen deel van de Haskerveenpolder is de "redding" van Grevensmolen geweest.

Grevensmolen

Van de veenpolders in Friesland is Grevensmolen een van de overgebleven molens en nog bestaande molenrestanten. De molen heeft al zijn specifieke molentechnische kenmerken nog in zich en bevat zeer veel authentiek materiaal. De molen is nooit rigoureuus verbouwd of vernieuwd en toont derhalve nog op waarheidsgetrouwe wijze wat bijzonder en kenmerkend aan vergelijkbare Friese veenpoldermolens is (of was).

Grevensmolen

De heer J.W. Dijkstra uit Oudehaske heeft in het Waterschapsstreekarchief te Gorredijk een handgeschreven bouwbestek gevonden [lit.2]. Het bestek uit 1859 beschrijft de bouw van twee achtkante "wind-watermolens" in de Haskerveenpolder: Grevensmolen en zijn tweelingbroer nabij de Kramersloot.

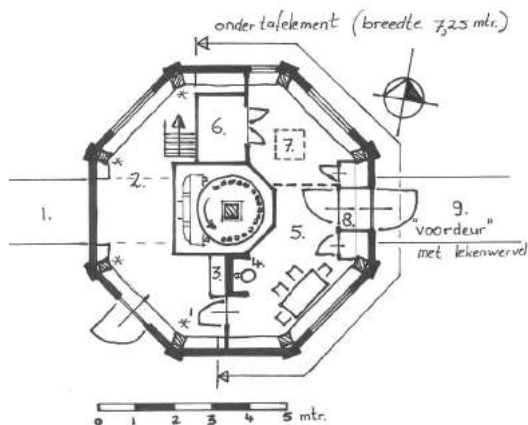
Dit bestek bevestigt de oorspronkelijkheid van de huidige Grevensmolen. Het is daarom interessant - mede aan de hand van dit bestek - de bijzonderheden van de veenpoldermolen eens door te nemen.

Uiterlijke kenmerken

Naast de relatief grote vlucht en dus totale afmeting van de Friese veenpoldermolen, valt nog een aantal uiterlijke kenmerken op. De in noordelijke stijl uitgevoerde veldmuren, met hoeklisenen, zijn hoger dan normaal. Hierdoor konden in de veldmuren vensters worden opgenomen van voldoende grootte voor de woning op de begane grond. De twee grote kozijnen van de woonkamer zijn voorzien van omhoog schuivende ramen. Echter niet de luxe exemplaren met contragewichten, zoals ze in een monumentaal grachtenpand te vinden zijn. Het betreft schuiframen die met spierkracht omhoog geschoven moeten worden. De vensters van de woonkamer zijn voorts voorzien van inwendige meerledige, uitklapbare luikjes (blinden) die de vensters van binnen geheel kunnen afsluiten. De relatief hoge veldmuren laten de molen kleiner lijken dan hij is. Het rietgedekte deel van het achtkant is relatief lager en komt daardoor iets gedrongen over.

Indeling beganegrond

De woning is gesitueerd op de beganegrond. Onder de vloer van de woonkamer is aan de noordzijde een keldertje aanwezig van ongeveer een meter diep [7]. De vloer van het keldertje is bekleed met estrikken (plavuizen). De woonkamer [5] wordt ontsloten via een halletje [8]. Je komt binnen vanaf het uitskoatdek [9], tenzij de molen bij een wind uit oostelijke richting staat te malen. Ter weerszijden van het toegangshalletje [8] bevinden zich vaste kasten. Als je via de "voordeur" bent binnengetreten, is rechts de bedstee [6] zichtbaar, links zie je de eettafel en een potkachel [4].

Begane grond Grevensmolen

- 1 achterwaterloop
- 2 berging/opslag
- 3 keuken
- 4 (pot)kachel
- 5 woonkamer
- 6 bedstee
- 7 luik naar kelder
- 8 entreehalletje
- 9 voorwaterloop/utskoat

Voorheen was de woonruimte in tweeën gesplitst middels een houten tussenwand. Zie de stippellijn in de plattegrond.

De bedstee heeft twee slaaplagen, boven de bovenste is een babykribbe aangebracht.

Opvallend is het ontbreken van korbelen in de woonruimte. Deze voor iedere molenbezoeker bekend zijnde "kopstoters" zouden lelijk in de weg zitten in het relatief kleine woninkje. De vier oostelijke korbelen van de onderste bintlaag zijn daarom al bij de bouw weggelaten. Aan de westzijde zijn ze wel aanwezig. Deze ruimte werd dan ook slechts gebruikt als opslagruimte en als ruimte voor bijvoorbeeld de "huisgeit" [2] en een hoek was ingericht als keuken [3]. Middenin de molen bevinden zich de omkaste koningsspil en de aandrijfwielen naar de vijzel. Het water loopt via de achterwaterloop [1], de vijzel en de utskoat (voorwaterloop) [9] ook onder de woning door! Dit zorgde met name 's winters voor veel koude van onderaf.

Schouw in Grevensmolen

De gehele woning is eenvoudig doch netjes afgetimmerd, de schouw is hierbij zowaar ook lichtelijk voorzien van versieringen. Ook het onderste deel van het rietdek is aan de binnenkant betimmerd, omdat dit anders in de woning in het zicht zou zitten.

De overige zolders

Het achtkant heeft drie bintlagen. Alle zolders zijn volledig dichtgemaakt met planken en hebben een afsluitbaar trappgat. De planken van de onderste zolder zijn hierbij uitgevoerd met veer en groef. Logischerwijs om stoftoetreding en tocht naar de woonruimte te beperken. Op de eerste zolder is de gemetselde rookafvoer van de kachel in de woonruimte rondom zichtbaar. Deze stenen rookgasafvoer loopt door tot de tweede zolder. Vroeger liep vanaf dit punt tot vlak boven de kapzolder (de derde zolder) een houten verlengpijp. Op de kapzolder werd de rook vrijgelaten.

Bouwsporen slaapkoets/bedstee eerste zolder

De eerste zolder bood vroeger plaats aan eventuele extra slaappleatsen. Hiertoe kon de molenaar zelf slaapkoetsen inbouwen. De molen werd zonder extra slaappleatsen op de eerste zolder opgeleverd. Dat een dergelijke extra bedstee wel in Grevensmolen gezeten heeft, is zichtbaar aan afwijkende houtverkleuringen in een vak tussen twee korbelen. Tevens zijn hier lichte inkepingen zichtbaar.

Kap

In de kap bevindt zich belangrijke techniek van de molen. Het systeem waardoor de kap met wiekenkruis met de staart op de wind kan worden gezet: het neutenkruiswerk. En het systeem waarmee de molen kan worden stil gezet: de vang.

Het grote asrad met daaromheen de vangstukken. Het asrad drijft de bovenbonkelaar ("tandwiel") van de (konings)spil aan.

Lagering van pen gietijzeren bovenas: hardsteen.

De kap glijdt tijdens het kruien over neuten.

Literatuur:

- [1] ing. J. Hofstra, "De eeuwige strijd tegen het water", Hoofdstuk 1 "Friese Molens", Friese Pers Boekery bv, Leeuwarden, 1995
- [2] Bestek en Voorwaarden voor het bouwen van twee achtkante wind-watermolens in de Haskerveenpolder, 1859. Vertaald vanuit handschrift uit het Waterschapsstreekarchief te Gorredijk door de heer J.W. Dijkstra uit Oudehaske, 19 juni 1998.

Restauraties Grevensmolen:

- 1959 Herstel kap en vervangen rietdek kap en achtkant
- 1975 Algehele restauratie (ondermeer vervangen houten vijzel)
- 1991 Vervangen gevluht (wiekenkruis)
- 1993 Vervangen staart
- 2006 Vervangen rietdek kap en restauratie kuip
- 2010 Vervangen rietdek achtkant, vervangen houten vijzel en herstel fundering kademuren voorwaterloop

Frank Terpstra,
september 2000 / januari 2015